

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ

ГОДИНА VI

БРОЈ 6

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

THE SASA LIBRARY FORUM

YEAR VI
VOLUME 6

Accepted on December 26th 2017, at the 10th meeting of the SASA Department of
Language and Literature, following the reviews of academician
Nada Milošević-Dorđević and academician *Predrag Piper*

Editor-in-chief
academician
MIRO VUKSANOVIĆ

BELGRADE
2018

ISSN 2335-0121

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ

ГОДИНА VI

БРОЈ 6

Примљено на X скупу Одељења језика и књижевности
од 26. децембра 2017. године, на основу рецензија академика
Наге Милошевић-Ђорђевић и академика *Предрага Пићера*

Уредник
академик
МИРО ВУКСАНОВИЋ

БЕОГРАД
2018

© Српска академија наука и уметности, 2018

Трибина Библиотеке САНУ основана је да приказује јавности нове књиге чланова САНУ, нова издања САНУ и њених института, из свих области наука и уметности. Први уредник Трибине био је академик Никша Стипчевић, управник Библиотеке САНУ од 1991. до 2011. године. Од октобра 2011. године уредник Трибине је академик Миро Вуксановић, управник Библиотеке САНУ.

Годишњак *Трибина Библиотеке САНУ* покренут је 2013. године. У првом броју донет је целовит преглед приказаних књига у Салону САНУ од 1991. до јуна 2011. године, а потом, у хронолошком низу, текстови казани на Трибини од новембра 2011. до краја 2012. године. У другом броју штампани су текстови са Трибине из 2013. године. У трећем броју објављени су текстови са Трибине из 2014. године. У четвртном броју су текстови са Трибине из 2015. године. У петом броју су текстови са Трибине из 2016. године. У шестом броју су текстови са Трибине из 2017. године.

Прилози се објављују без измена. Дати су наслови где их није било на саопштењима.

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ
17. I 2017 – 5. XII 2017.

Уредник
академик Миро Вуксановић

Стручне сараднице
Стасја Церовић • Биљана Јоцић

САДРЖАЈ

<i>Византијско наслеђе и српска уметности. Књ. 1–3 / главни уредници Љубомир Максимовић, Јелена Триван</i>	<i>11</i>
<i>Едиција Корени : српске земље, насеља, порекло сјановништва и обичаји [фотиописко издање радова Јована Цвијића и његових следбеника] / уредник и приређивач Борисав Челиковић</i>	<i>25</i>
<i>Прусси и виолина у Забели : о Михаилу Ђурићу њоводом његовогодишњице његовој ујокојења : (2011–2016) / Данило Н. Басића</i>	<i>43</i>
<i>Чувар достојанства филозофије : сјоменица о годишњици смрти академика Михаила Ђурића : (1925–2011) / приредио Данило Н. Басића</i>	<i>43</i>
<i>Наука : сјање, сјаијеија, ѡерсјектине : зборник радова са научној скуја одржаној 5. и 6. јуна 2015. / уредник Александар Косић</i>	<i>57</i>
<i>Свејлоси у развоју друштва : ѡрошлоси, садашњоси и будућноси / уредници Зоран В. Појовић, Бранислав Јеленковић</i>	<i>63</i>
<i>Минерални ресурси никла у Србији и уицај на живошину средину / уредник Видојко Јовић</i>	<i>81</i>
<i>Фауна реишних водоземаца Србије / Георј Цукић, Тања Д. Вуков, Милош Л. Калезић ; уредник Радмила Пејановић</i>	<i>81</i>

<i>Зайамћења / Василије Ђ. Кресћић</i>	95
<i>Манасћир Сћуденица : 700 година Краљеве цркве / уредник Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић</i>	107
<i>Свейи Никийа код Скойља : задужбина краља Милућина / Миодраћ Марковић</i>	107
<i>Србија и Русија : 1814–1914–2014 : међународни научни скућ 13–14. окћобар 2014. године / уредник Михаило Војводић</i>	125
<i>Косовско-мећохијски зборник. 6 / уредник Михаило Војводић</i> ..	125
<i>Гени и ћеном / уредник Милена Сћевановић</i>	135
<i>Основи манићулсања ћенима / Милена Сћевановић</i>	135
<i>Depleted uranium induced Petkau effect : challenges for the future / Svetlana Zunic, Ljubisa Rakic.</i>	156
<i>Дан Библиоћекe САНУ ћосвећен Вељку Пећровићу (1884–1967–2017)</i>	177
<i>Сћање и ћерсћекћиве мулћикулћурализма у Србији и државама рећиона : зборник радова са научној скућа одржаног 10–11. сейћембра 2015. / уредници Војислав Сћановчић, Горан Башић</i>	189
<i>Сћо срћских академика у Колекцији Одћовори Милоша Јевћића.</i>	209
<i>Тесла за сва времена / уредници Зоран В. Поћовић, Дејан Поћовић, Слободан Вукосавић</i>	225
<i>Од Сунчевој сисћема до ћраница васионе / уредник Зоран Кнежевић</i>	225
<i>Модернизација Србије ћрадићелћским законима од 1837. до 1903. / [сакућио] Бранислав Крсћић ; уредници Часлав Оцић, Милан Лојаница</i>	247
<i>Глас САНУ ; књ. 426. Одељење друщћивених наука ; књ. 32 / уредник Данило Басћа</i>	247

<i>Епидемија јазносног и Србија / уредник Драган Мицић</i>	<i>259</i>
<i>Знаменити Срби о Хрватима / Василије Ђ. Крстић</i>	<i>263</i>
<i>Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину = Greater Croatian pretensions to Vojvodina and Bosnia and Herzegovina / Василије Ђ. Крстић ; [преводилац Тајјана Ђосовић]</i>	<i>263</i>
<i>Љубомир Симовић / приредио Бојдан А. Појовић</i>	<i>279</i>
<i>Именик аутора, уредника и говорника</i>	<i>295</i>

Манастир Студеница : 700 година Краљеве цркве / уредник Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2016

и

Свети Никита код Скопља : задужбина краља Милутина / Миодраг Марковић. – Београд : Службени гласник : Филозофски факултет, Институт за историју уметности, 2015

Говорили: академик Мирјана Живојиновић
дописни члан Миодраг Марковић
проф. др Владимир Вукашиновић
проф. др Драган Војводић

У Београду, уторак 25. април 2017. у 13 часова

КРАЉ МИЛУТИН, ЗАДУЖБИНАР

Наша Трибина, осма у овогодишњем реду, слави Краља Милутина као задужбинара, с намером да одмах огласи истину да нико из немањихке владајуће лозе није обновио и подигао толико светих места као он. Набројио их је Данило II у биографији Краља Милутина, али ни данас није тачно установљено колико их је било, јер неких одавно нема, јер су трагови загубљени. То појачава наше занимање за Краља Милутина као ктитора и градитеља.

Данас је, дакле, средишна реч на нашем састанку – задужбина. У основи те речи је израз *за душиу*. Вук пише да је задужбина када неко подигне цркву или манастир, чесму крај пута или мост. Иво Андрић у роману *На Дрини ћурија* каже да сви људи умиру једном, а велики

људи два пута: „једном кад их нестане са земље, а други пут кад пропадне њихова задужбина“. А можда би свако казивање о задужбинама требало почети стиховима Десанке Максимовић из елегике „Грачаница“, а лепоту Цркве Грачанице добили смо ктиторском вољом Краља Милутина, као што смо добили и Краљеву цркву у Студеници и Манастир Светог Никите крај Скопља.

Поводом седам стотина година студеничке Краљеве цркве, на научном скупу, говорило је двадесет учесника, а њихови радови су објављени у зборнику, у издању САНУ. Целовиту монографију, после вишегодишњег истраживања, о Манастиру Светог Никите, објавио је дописни члан Миодраг Марковић.

Говориће академик Мирјана Живојиновић, проф. др Драган Војводић, проф. др Владимир Вукашиновић.

(Реч уредника Трибине)

М. В.

Мирјана Живојиновић

МОНАСТИР СВЕТОГ НИКИТЕ КОД СКОПЉА

Да би у потпуности осветлио Манастир Светог Никите, који траје, са извесним прекидима, већ више од осам векова, професор Миодраг Марковић, дописни члан САНУ, темељно је проучио све о њему релевантне изворе. Листајући Марковићево излагање о томе, читалац ће запазити да су готово сви данас расположиви писани извори из времена краља Милутина. То ни мало не изненађује ако имамо у виду градитељску делатност која је обележила владавину тога краља. Цркве и манастири којима је краљ Милутин био ктитор налазе се на Светој Гори, у Цариграду, Солуну и Јерусалиму, а бројним црквама и манастирима које је подигао или обновио у својој земљи припада, поред Манастира Светог Никите, и Краљева црква у Студеници. Зборник радова са симпозијума посвећеног 700. годишњици Краљеве цркве данас ће такође бити приказан на овој трибини.

Вратимо се веома импозантној књизи о Светом Никити, коју проф. Марковић, вероватно желећи одмах да одговори на питање које намеће њен наслов *Свети Никита код Скопља* започиње утврђивањем места где је манастир подигнут. То је стварало недоумице код научника који су се бавили овим манастиром и који су га различито лоцирали с обзиром на то да се он налази између три села. Аутор је дао најисправније решење да Светог Никиту смести близу Скопља, тј. онако како је то

забележено у најпоузданијим изворима, што значи да га лоцира тамо где су његово место видели савременици краља Милутина као и због тога што се села Чучер, Горњани и Бањани могу пронаћи само на нај-деталнијим географским картама. После тога аутор указује да поред значаја који Свети Никита има за проучавање српске историје уметности и архитектуре 14. века, да уз то и владарске повеље сачуване у Архиву Манастира Хиландара, својим драгоценим подацима о историји и порасту властелинства Светог Никите, у исто време обавештавају о односима хиландарског пирга у Хрусији са својим матичним манастиром, будући да је Свети Никита прилагањима краља Милутина постајао њихов метох. Ти подаци, као и сам до данас сачувани манастир, већ више од једног века, привлачили су пажњу како домаћих, тако и страних научника, као и других љубитеља српских старина. Професор Марковић је њима и њиховим радовима посветио посебно поглавље „Свети Никита у историографији“. У њему је аутор, проучивши радове тридесетак историчара уметности, архитектата и историчара, у хронолошком реду изложио значајне резултате њихових истраживања, али је такође скренуо пажњу на њихове непрецизности, пропусте и грешке. Споменућу имена само неколико најпознатијих историчара уметности: Габријела Мијеа, Николаја Окуњева, Владимира Петковића, Светозара Радојчића, Војислава Ђурића; архитектата: Жарка Таћића, Александра Дерока, Војислава Кораћа; историчара: Радослава Грујића, Владимира Ћоровића, Владимира Алексејевића Мошина итд. Поглавље које следи о писаним изворима показује да је аутор веома темељно проучио садржину свих сачуваних хрисовуља које се односе на Светог Никиту – српских и грчких, тј. двеју хрисовуља краља Милутина, двеју цара Андроника II Палолога и једне његовог сина и савладара Михаила IX. Поред тога професор Марковић је успешно реконструисао садржину четири изгубљене хрисовуље – две Андроника II и две краља Милутина, одређујући приближно време њиховог издавања. На основу података свих поменутих хрисовуља аутор је реконструисао животни пут Манастира Светог Никите, обраћајући у исто време пажњу на ток српско-византијских односа, што значи односа између византијских царева Андроника II и Михаила IX и њиховог зета краља Милутина. Посебно желимо истаћи да је аутор, користећи уз повеље и податке византијских историографа, дошао до неких прецизнијих датирања, као што је на пример време боравка краљевског пара – Милутина и Симониде, у Солуну 1299–1300. године. Тај део аутор завршава освртом на оригиналну хрисовуљу Андроника II, од децембра 1324, издату, дакле, после смрти краља Милутина – а на захтев његовог сина, такође зета византијског цара, краља Стефана Уроша III, будућег краља Стефана Дечанског, за пирг у Хрусији, чији подаци

о властелинству Пирга у исто време обавештавају и о положају Светог Никите између Хрусије и Хиландара.

У поглављу Оснивање манастира Марковић је анализом термина који прати Светог Никиту – *манасѿир оѿначасѿива мојеѿа*, а који се не налази уз неке друге манастире, чији познати оснивачи нису били Срби, и имајући у виду податак хрисовуље цара Михаила IX о имањима која су Светом Никити даровали преци краља Милутина, сасвим тачно закључио да је његов ктитор био неки од Милутинових претходника на српском престолу. Проучивши темељно све изворне податке о освајању Скопске области и времену задржавања освајача у Скопљу, током српско-византијских ратова последњих деценија 12. и првих деценија 13. века, аутор је са доста вероватноће закључио да би оснивач Светог Никите могао бити велики жупан Стефан Немања. Потом, као и увек опрезан, аутор је покушао да оснивање Манастира помери у неку старију епоху. У том случају би претходници краља Милутина били само приложници тога манастира. Да би искључио ту могућност, аутор се укратко осврнуо на историју Скопске области као и на настанак и развитак култа Светог Никите Гота. На основу резултата свих поменутих истраживања проф. Марковић је са више сигурности још једанпут закључио да је ктитор Светог Никите највероватније био Стефан Немања.

У делу Манастирско властелинство веома је значајно да је Марковић исправио до сада погрешно поистовећивање малог Манастира Светог Јована Претече, који је тако споменут у хрисовуљи Михаила IX Палеолога, са истоименим параклисом уз јужни зид манастирског католикона. За такав закључак Марковић наводи два аргумента: 1) сачувана слика параклиса, који је грешком срушен 1928. године, показује да је он био знатно млађи од саборне цркве Светог Никите, и датира његово зидање после оштећења која је Свети Никита претрпео у земљотресу 1555. године; и 2) да се грчким термином *μονῃδριον* означава мали манастир или значајнија самостална келија, али никада параклис. Аутор износи сасвим прихватљиву претпоставку да се манастирић Светог Јована Претече, без сумње средиште истоименог метоха Светог Никите, може индетификовати са средњовековном црквом посвећеном истоименом свецу, чији се остаци налазе недалеко од села Љубанци и додаје да се у његовој близини налазио још један метох Светог Никите са средиштем у цркви Светог Николе. Аутор је забележио сва села и места властелинства Светог Никите, како она која му је даровао краљ Милутин тако и она која је манастир имао од раније.

У поглављу Додела Светог Никите хиландарском морском пиргу у Хрусији изгледа нам у потпуности прихватљиво ау-

торово мишљење да је краљ Милутин тај прилог учинио, крајем 1307. или почетком 1308. године, вероватно у моменту када је хиландарски игуман Данило стигао у Србију, да би склонио манастирске драгоцености пред опасношћу да их Каталанци, који су нападали Хиландар, опљачкају.

Метох Хрусијског пирга је део у коме се Марковић осврнуо на односе Светог Никите и пирга у Хрусији, доводећи у везу термин *иџуман*, који се налази у преводу хрисовуље цара Андроника II на стари српски језик, сачињеном око средине 14. века, са старешинском пирга, напомињући уз то да он тако није могао бити забележен у време издавања хрисовуље 1308. године. Тиме је аутор потврдио већ изнето о томе мишљење издавача првог тома грчких аката манастира Хиландара.

У свом настојању да регулише односе између Хрусије и Хиландара, краљ Милутин је ставио Светог Никиту „под непосредну управу хиландарског игумана“, чему је аутор посветио посебно поглавље. У вези с тим веома је значајан његов закључак да је Свети Никита по свој прилици био метох Хиландара до 1371. године, а можда и 1391, премда није забележен у хрисовуљи из 1347/1348. године, којом је цар Душан потврдио све хиландарске поседе у Србији и делу Византије који се тада налазио у саставу Српског царства. Споменимо да се због тога до сада сматрало да је Свети Никита пре 1348. године престао бити метох Хиландара. Свој закључак професор Марковић сасвим исправно заснива на чињеници да је препис поменуте Душанове хрисовуље сачињен после 1371. године и да у њега нису уписани поседи који више нису припадали српском светогорском манастиру.

Аутор прати судбину Светог Никите и после доласка Турака у Скопље 1391. године. На основу података турских дефтера показује да је већина села манастирског властелинства претворена у турске тимаре, док о осиромашеном Светом Никити нема података, те аутор претпоставља да је тада манастир привремено опустео; да је потом поново оживео најкасније 1484. године, када му је обновљена црква. Споменули смо оштећење које је Свети Никита претрпео у земљотресу 1555. године и обнову која је уследила крајем 16. века.

Професор Марковић и даље прати судбину манастира првенствено кроз обнављања која су повремено предузимана. Тако је значајна обнова предузета средином 19. века, када је Свети Никита претворен у парохијску цркву за коју је изграђена скромна припрата и трем са звоником; такође су урађене иконе за нови иконостас и делове куполе. Уз то аутор додаје да је обновљено и обележавање патрона цркве – Светог Никите Гота, 15. односно 28. септембра. Потом такође спомиње да је при цркви почела да ради једина српска школа у Скопској Црној

Гори и да је радила 23 године (1866–1889). Затим, да је после скопског земљотреса 1963. рестаурација манастира предузета 1967. године. Марковић је забележио занимљив податак да је у Светом Никити од 1970. до 1972. године живела једна позоришна група. Потом бележи да је последња већа градитељска интервенција на манастиру учињена 1979. године и да је од краја осме деценије 20. века Свети Никита поново најпре парохијска црква, потом једно кратко време манастир. Подацима да у новије време у њему живи само једна особа која се брине о Светом Никити као културно-историјском споменику и да се Богослужење обавља само о већим празницима, професор Марковић је завршио део о историји овог манастира.

Миодраг Марковић

РЕЧ АУТОРА

Монографија о Цркви Светог Никите проистекла је из докторске дисертације *Манастир Свети Никита код Скопља – историја и живопис*, одбрањене марта 2005. године на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали др Гојко Суботић, редовни члан САНУ, др Бранислав Тодић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, и др Радивој Радић, научни саветник Византолошког института САНУ. Историјско-уметничке вредности задужбине српског краља Милутина саграђене на Скопској Црној гори постале су предмет мог научног интересовања знатно пре настанка поменути дисертације. Још у јесен 1986. године обавио сам прелиминарна теренска истраживања најстаријег живописа Светог Никите у оквиру припрема за израду свог дипломског рада, чији је ментор била проф. др Гордана Бабић-Ђорђевић. Могло би се, дакле, рећи да је писање ове књиге трајало две деценије, а да се исходи истраживања публикују готово тридесет година након што су она започета. Првобитно је, истина, било планирано да монографија буде припремљена за штампу убрзо после одбране дисертације, чим се напише додатна глава о архитектури цркве и још једном преиспитају најсложенија питања, попут оних о сликару и датовању фресака, али су ауторове пословне, приватне и друге обавезе, као и недостатак финансијских средстава, осујетиле те планове. Сада, када су, прилично ненадано, средства за објављивање књиге обезбеђена добром вољом *Службеног гласника* и Министарства просвете, науке и технолошког развоја, учинило се да је најцелисходније задржати изворни текст дисертације, уз делимич-

ну прераду поглавља у којима се расветљавају поменута сложена питања и додавање двеју нових глава, о архитектура и иконама. Потпуно ажурирање напомена било је неизводљиво у релативно кратком року одређеном за штампање књиге, с обзиром на то да се током протеклих десет година појавио изузетно велики број радова у области историје византијског и старог српског сликарства, потенцијално значајних за проучавање живописа Светог Никите. Стога су у текст укључене само оне библиографске јединице које се непосредно односе на фреске Милутинове задужбине код Скопља и, поред њих, оне које доносе нове фактографске податке о споменицима чији је живопис коришћен као компаративна грађа у расправним деловима књиге.

Током дугог истраживања историје, архитектуре и сликарства Светог Никите имао сам безрезервну подршку многих колега и пријатеља. На првом месту желим да поменем проф. др Гордану Бабић-Ђорђевић, чију сам драгоцену стручну помоћ имао од самог почетка истраживања до професоркине преране смрти крајем 1993. године. Помињем с посебним пијететом и покојног проф. др Ивана Ђорђевића, који је био пажљив читалац и критичар мог дипломског рада о најстаријем живопису Милутинове задужбине код Скопља, а затим и први ментор моје докторске дисертације. И свим члановима комисије пред којом је дисертација одбрањена захваљујем на корисним саветима и сугестијама. Академику Гојку Суботићу захвалан сам и због тога што ми је љубазно ставио на располагање цртеже живописа из XV века и калк ктиторског натписа из 1484. године. Академику Мирјани Живојиновић дугујем захвалност за важне напомене у вези с питањима о властелинству Светог Никите и статусу манастира као хиландарског метоха. Цртеже фасада цркве колегијално ми је дала на коришћење колегиница Биљана Видоевска из скопског Завода за заштиту споменика културе још 1986. године. Дугогодишњи пријатељ Борисав Челиковић, уредник у *Службеном гласнику*, заслужан је за то што је рукопис дисертације укључен у издавачки програм те куће, а његове колеге Милојко Кнежевић и Нина Попов уложили су велики труд како би књига добила што бољи изглед. Објављивање рукописа својим позитивним рецензијама препоручили су проф. др Бранислав Тодић и проф. др Драган Војводић. У изради цртежа с распоредом живописа помагала је архитекта Гордана Толић, а у припреми осталог илустративног материјала историчар уметности Анђелина Маринковић. Проф. др Елизабета Димитрова из Скопља у више наврата обезбедила је добре услове за рад на терену и снимање споменика. Свима њима, као и многим другим личностима које су биле од користи приликом писања књиге и њене припреме за штампу, изражавам своју искрену захвалност.

Дозволите ми, најзад, да захвалим и свима Вама који сте жртвовали своје време и дошли да присуствујете представљању књига о задужбинама краља Милутина.

Црква Светих Јоакима и Ане у Студеници, задужбина краља Милутина, иако невеликих размера, заузима веома важно место у историји српске средњовековне уметности. По складности архитектонских облика, по замисли простора, а још више по ликовним одликама њеног живописа, она је врхунско уметничко дело класицистичке традиције, блиско најрепрезентативнијим цариградским споменицима из епохе ренесансе Палеолога. Стога је сасвим разумљиво што је Краљевој цркви још од средине 19. века посвећивана посебна пажња у науци. Вредно је на овом месту и у овој прилици поменути да су у истраживачким напорима значајну улогу од самих почетака имале личности повезане са Српским ученим друштвом и установама које су наследиле његову делатност. Најпре је Феликс Каниц, још 1862, седам година пре него што је постао дописни члан СУД, широкој читалачакој публици скренуо пажњу на „лепоту сразмерја“ Милутинове задужбине у Студеници. Владан Ђорђевић, први школовани хирург у Србији, потоњи редовни члан СУД, читајући Каницеве белешке у Бечу као двадесетогодишњи студент, одлучио се да и сам обиђе Студеницу. Том приликом преписао је ктиторски натпис у Краљевој цркви и први описао историјске ликове на њеним фрескама, успешно препознавши већину приказаних фигура. И за почетке специјалистичких истраживања Краљеве цркве заслужни су чланови Српског ученог друштва. Инжењер Драгутин Милутиновић написао је 1879. извештаје и запажања о архитектури цркве а исто је то учинио 1889. и Михаило Валтровић, са ширим освртом на живопис. Готово стотину година након тога, историчар уметности Гордана Бабић, дописни члан САНУ, написала је једину постојећу монографију о параклису Светих Јоакима и Ане, која до данас није нимало изгубила на научном значају. Великан наше историје уметности, академик Војислав Ј. Ђурић оценио је ту књигу као: „ремек-дело искусног научника, који поуздано разрешава и најсложенија питања.“

Разуме се, у науци нема тачке па поједина питања која се тичу историје цркве и уметничког наслеђа сачуваног у Краљевој цркви још увек нису довољно расветљена. Велики јубилеј Милутинове задужбине, седма стогодишњица њене изградње, послужио је као повод САНУ да у сарадњи са Православним богословским факултетом у Београду и братством Манастира Студенице организује научни скуп па је то била одлична прилика да се направе нови помаци у истраживању Милутинове задужбине. Управо њој и њеном ктитору посвећено је више од пола објављених радова у зборнику који данас представљамо. Остали

радови углавном се баве питањима која се тичу Манастира Студенице у чијем окриљу је саграђена Краљева црква. Само три текста нису у непосредној вези са темом скупа, али они зборнику даје тематску и методолошку разноврсност. О њиховој тематици, као и о садржини других прилога у зборнику детаљније ће, међутим, говорити један од уредника зборника, протојеререј ставрофор Владимир Вукашиновић.

Владимир Вукашиновић

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЗБОРНИКА
МАНАСТИР СТУДЕНИЦА – 700 ГОДИНА КРАЉЕВЕ ЦРКВЕ

Научни скуп „Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве“, посвећен „једној од најмањих а истовремено и најважнијих цркава српског средњег века“, како је Слободан Ћурчић с правом назива, одржан је у Београду 8. маја и у манастиру Студеници 9, 10. и 11. маја 2014. године, у организацији Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности, Православног богословског факултета Универзитета у Београду и Манастира Студенице. Чланови Организационог одбора који су припремили скуп били су академици Димитрије Стефановић, тадашњи генерални секретар САНУ, Љубомир Максимовић и Гојко Суботић, као и архимандрит Тихон Ракићевић и говорник који је пред вама.

Зборник радова *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве* (Београд, 2016) исход је рада студеничког скупа, у којем је учешће узело 26 истраживача – историчара, византолога, археолога, историчара уметности, филолога, музиколога и теолога. Њих двадесет објавило је саопштења у зборнику о којем данас говоримо.

Пре него што пређемо на детаљније казивање о радовима посвећеним студеничкој задужбини *ненасићој зиданијеља божасивених цркава*, дозволите нам да изнесемо једну уводну напомену методолошке природе. О текстовима објављеним у зборнику нећемо говорити редом којим се они у њему појављују. Уместо тога, поступићемо попут архиепископа Данила II – он је, пишући о Милутиновим задужбинама, то чинио не на основу хронолошког реда њиховог подизања, него на онакав начин и у оној мери које је захтевала природа његовог текста, како је тачно запазио Бранислав Тодић. То значи да ћемо радове из овог зборника прво груписати по тематским целинама, а потом мишљење о њима, проблемски обједињеним, изнети пред вашу уважену пажњу.

Први тематски круг обухвата непосредна истраживања саме Краљеве цркве. О њеном архитектонском решењу писао је Слободан

Ђурчић у раду „Краљева црква у Студеници. Символика, архитектонска концепција и реализација – улоге Данила II“, приметивши да је Краљева црква, иако по концепцији плана и решењу детаља припада византијском стилу, истовремено по начину зидања ближа романичким градитељским традицијама. Ђурчић архиепископа Данила II сматра кључном личношћу у уобличавању нове *српске традиционалне синтeze*, блиско повезане с најзначајнијим и најбољим стваралачким средиштима тога доба. На основу анализе програмских, иконографских и стилских особености фресака храма Светих Јоакима и Ане Миодраг Марковић у раду „Михаило Астрапа и фреске Краљеве цркве у Студеници“ потврђује ауторство солунског зографа и његове дружине.

Следећи тематски круг обухвата текстове који се, осим на Милутинову задужбину, односе и на друга сакрална здања студеничког комплекса. Тако је Милка Чанак Медић у саопштењу „О другом студеничком ктитору“ на основу принципа наследног киторског права објаснила Радослављеву градитељску интервенцију у Немањиној задужбини, а архимандрит Тихон Ракићевећ указао је на теолошке претпоставке и последице развоја олтарских преграда и промена у њиховим решењима у раду „Богословске идеје у олтарским преградама у периоду од Немањине до Милутинове студеничке цркве“. Марко Поповић је у студији „Студеничка здања краља Милутина“, на основу нових археолошких истраживања – која су омогућила прецизније сагледавање историје манастира издвајањем осам основних културних хоризоната – проширио сагледавање Милутинове градитељске активности у студеничком комплексу са цркве Јоакима и Ане још и на реконструисану манастирску трпезарију, дограђени анекс испред западне капије и монументални конак уз југоисточни део обимног бедема. Драган Војводић је у тексту *Родословне представе и идеја прародитељства у манастиру Студеници*, говорећи о Краљевој цркви и два монументалним композицијама – Лози Јесејевој и Лози Немањића – насликаним на источној страни западне улазне куле, изнео мишљење по којем је наглашено истицање култа прародитељства у Студеници повезано с њеном улогом гробног места родоначелника светородне династије и представника првих њених генерација.

Тематски круг посвећен самом краљу Милутину обухвата пет саопштења, од којих се два односе на Милутинова житија. Прво од њих, под називом „Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила II“, написао је Бранислав Тодић, који, анализирајући Милутиново житије као значајан историјски извор за разумевање краљевог градитељског подвига, његове задужбине сматра преокретом у српској уметности, јер се оне непосредно по настанку укључују у предводнички ток уметности православног света 14. Столећа.

Друго саопштење – „Синаксарно житије светог краља Милутина патријарха Данила Бањског“ Томислава Јовановића – у ствари је критичко издање тог дела на основу његовог најстаријег и најочуванијег преписа, насталог крајем 15. века (ХИЛ 479); он је упоређен са пет других преписа, сачуваних у целини или фрагментарно, и с *Римничким Србљаком* арадског епископа Синесија Живановића, уз одговарајући увод и коментаре.

Аксинија Цурова у прилогу „Хронологија култа Стефана Уроша II Милутина у југозападној Бугарској“ пише о култу Светог краља у бугарској *ѿисаној ѿрадицији* (о односу српских предложака и бугарских дела агиографске и култне богослужбене намене), *усменој ѿрадицији* (у којој култ искорачује из званичних црквених оквира и започиње свој аутономни живот у спонтаној народној побожности) и *ликовној умејносѿи* (где посебно истиче значај поменутог *Србљака*, штампаног 1761. године, као предлошка и узора за изображавање српских светитеља у каснијем бугарском живопису).

Срђан Пириватрић се бавио питањем наследника Милутиновог престола у раду „Византијско-српски односи из друге половине владавине краља Милутина (1299–1321) у делима савремених цариградских историографа“ на основу одговарајућих одредаба у санкцијама савремених краљевих повелеа и њихове историјске контекстуализације. У прилогу Ђорђа Бубала под називом „Неколико запажања о повели краља Милутина за манастир Бањску“ продужују се дипломатичка истраживања претходника на такав начин да се, с једне стране, расправља о питању природе *Светѿосѿефанске хрисовуље* сачуване у облику књиге, док се, с друге, разматрају време, место и околности проналажења хрисовуље цара Душана за манастир Бањску.

Следећа тематска целина обухвата радове у којима се Милутиново доба посматра из агиолошког и литургичког угла. Заједничко истраживање сложеног феномена светости и механизма конституисања светачких култова у средњовековној Србији резултовало је радовима Смиље Марјановић Душанић „Свод српских светих у доба краља Милутина – династички култови“ и Данице Поповић „Свод српских светих у доба краља Милутина – култови архијереја и пустиножителя“. У њима се из *агиолошке* перспективе анализирају промене у разумевању светитељских култова Милутиновог времена, разлози који су до њих довели и последице које су оне имале на црквени и политички живот Србије. Док се прва ауторка бави многоструким променама у сфери идеологије власти у српској средини крајем 13. и почетком 14. века, оним које су се одразиле и на династичке култове светих тога времена, односно новим функцијама светитељског чуда у епохи краља Милутина, друга пише о Милутиновом добу као о раздобљу у којем су, у две

етапе – у време Теодосија и у време Данила II – учињени одлучујући кораци ка „стварању сабора српских светитеља“, у који се, поред династичких култова, укључују и култови светих архијереја и пустиножитеља; ова ауторка такође истиче кључну улогу жанра чуда у градњи и утврђивању култова српских светитеља.

Требало је да Краљева црква продише пуним плућима, а за то није било довољно да буде пројектована, изграђена, осликана и украшена. Морала је да буде *кришћена* – како је освећење храма на једном месту назвао Савин агиограф Доментијан. Због тога је било потребно одговорити на следећа питања: Којим је чином освећена Милутинова студеничка задужбина? Какво је било порекло тог свештенодејства и какво је његово богословско и духовно значење? Рад „Теолошко тумачење чина освећења литургијског простора код Срба у 13. и 14. веку“ покушава да пружи одговоре на њих. Ту се наводи да је црква освећена највероватније поретком који се налази у рукопису писара Драгомана Студеничког из 1286. године или у неком његовом савременом препису, данас непознатом, да је овде реч о словенском преводу постиконоборачког евхологиона, чији је најстарији сачувани примерак *Сѣраѣиѣѣјев евхолоѣион* из 1207. године, а да теолошко тумачење тог обреда посвећења храма, односно увођења храма у званичну употребу, повезује са светотајинским триптихом хришћанске иницијације – крштењем, миропомазањем и учествовањем у евхаристији.

Последња група радова што ћемо је представити вашој ученој пажњи обухвата шест саопштења која се у ширем контексту – било временском, било тематском – везују за основну тему овог скупа.

Ненад Милошевић у раду „Богослужбена форма у Српској Цркви у време Светог Саве“ отвара питање српског богослужбено-уставног поретка у 13. и 14. столећу, показујући да у Србији тога доба није било двојности типика, већ да је од самог почетка њеног богослужбеног живота на снази био монашки богослужбени устав. „Везе манастира Студенице са Карловачком митрополијом у 18. веку“, првенствено на основу епистоларне грађе, обрадио је Предраг Пузовић, док су Гордана Јовановић и Александар Јаковљевић у саопштењу „Антропонимија области Студенице према турском попису из 1548. године“ обрадили антропономастички материјал на узорку становника тринаест села која су се налазила у непосредној околини манастира Студенице.

На самом скупу прочитана су и два саопштења из сфере црквеног права, која су уврштена и у зборник. У првом, под називом „Ктитор и игуман према хиландарском и студеничком типичу“, Радомир Поповић говори о односу између ктитора и игумана тих манастира као својеврсном одразу односа световне и духовне власти. Друго саопштење, „Права ктитора као изазов црквеном поретку“, написао је Зоран Крстић. Ау-

тор се у њему успешно бави анализом „тамне“ стране ктиторског права, како је сам назива. Он из нове и важне перспективе показује како се на плановима канонског статуса клирика, врсте богослужења у ктиторским црквама и права својине над ктиторским здањем могу десити – и дешавала су се – кршења доброг црквеног поретка, односно нарушавања основних еклисиолошких принципа. Весна Сара Пено у раду „Црквено појање у контексту богослужбене реформе и исихастичког покрета у 14. веку“ истражује ишчезавање облика азматске музичке праксе и појаву калофоније, која, између осталог, резултује и покушајима изражавања идеала исихастичког безмолвија музичким вокабуларом.

Временски оквири којима је омеђено наше данашње излагање условили су краткоћу приказивања резултата радова обједињених у зборнику *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*. Искрено се надамо да уваженим колегама чији се радови налазе у њему тиме није учињена превелика неправда. Сигурни смо, међутим, у то да се и из овог сведеног излагања, а поготово пажљивим читањем студија о којима смо данас овде говорили, може стећи утисак да су њима досадашња истраживања о краљу Милутину, његовој студеничкој задужбини и времену њеног настанка допуњена и проширена, те да је самим тим научни скуп који им је посвећен испунио своју сврху.

Научне резултате овог зборника можемо сажети на следећи начин: Краљева црква у Студеници, коју су осликали солунски зограф Михаило Астрапа и његова дружина, исход је нове српске градитељске синтезе, а њој је посебно допринео архиепископ Данило II. Она, као и друге Милутинове задужбине, представља преокрет у српској сакралној уметности, преокрет који је укључује у предводничке токове архитектуре и сликарства православног света оног доба. Црква је освећена највероватније по поретку забележеном у рукопису писара Драгомана Студеничког из 1286; у њој се богослужило у складу с монашким богослужбеним уставом, који су пратили одговарајући музички напеви.

Милутинов градитељски подвиг у Студеници, поред те цркве, обухвата и реконструисану манастирску трпезарију, дограђени анекс испред западне капије и монументални конак уз југоисточни део обимног бедема. О Краљевој цркви не може се говорити уколико се у обзир не узме и Немањина задужбина, коју је краљ Радослав на основу наследног ктиторског права проширио припратом и у којој се подједнако пажљиво неговао култ прародитељства. Примећено је да се олтарске преграде тих цркава разликују у мери у којој су се разликовале теолошке визије оних што су их подизали.

У зборнику је решено питање наследника Милутиновог престола као камена спотицања српско-византијских односа, истражене су *Светиосијефанска хрисовуља* и хрисовуља цара Душана за манастир Бањ-

ску, расправљано је о односу ктитора и игумана у Савиним типичима и указано на могуће злоупотребе ктиторског права у теолошко-канонском животу Цркве.

Такође је скренута пажња на промене у разумевању светитељских култова Милутиновог времена, посебно на одлучујуће кораке у стварању сабора српских светитеља, у који се, поред династичких култова, укључују и култови светих архијереја и пустиножитеља.

Указано је и на везе манастира Студенице с Карловачком митрополијом у 18. веку, представљена су антропонијска истраживања студеничке околине у 16. веку, анализиран је култ Светог краља у бугарској писаној и усменој традицији, као и у ликовној уметности, и дато је критичко издање *Синаксарној жиџијија свейој краља Милутиина џаџиријарха Данила Бањској*.

Није на одмет запазити и то да се међу поменутиим темама неке појављују први пут, док су се другима научници претходних генерација већ бавили. Као да су учесници студеничког скупа – надахнути Милутиновим приступом стваралаштву – истовремено својом писаном речју подизали нове задужбине, али су и обнављали стара рукоположења родитеља и прародитеља својих, проширујући и продубљујући њихова сазнања. То, опет, представља знак наде да ће се ова истраживања наставити и у будућности. Неке од тема тек ће крочити на научну сцену, док се друге већ назире на страницама овог зборника. Илустрације ради, навешћемо само питање посвећивања храма или именовања цркве, како га поједини од поменутих аутора називају. Нама се чини да се у правилном и потпуном сагледавању и решавању тог проблема не сме заобићи темељни хеортолошки принцип по којем су формиран сви значајни празници црквене богослужбене године, а који је краљу Милутину и његовим савременицима био добро познат, јасније и очигледније него што се то нама данас може учинити. О чему је реч? У црквеном празничном календару након великог, примарног празника увек следи мањи светачки спомен, то јест прослављају се такозвани секундарни актери празника. Тако се после празника Рођења Христовог прославља Сабор Пресвете Богородице, после Крштења Христовог Сабор Светог Јована Крститеља, после Сретења Господњег Свети Симеон Богопримац и пророчица Ана итд. Органску повезаност тих празника истичу црквена химнографија, отачка тумачења и сам литургијски начин њиховог прослављања. Када знамо за то, постаје нам очигледније да је Милутиновом одабиру Светих Јоакима и Ане за патроне нове цркве у студеничком комплексу могао допринети и овај *lex orandi* – закон молитве – по којем се *великој*, централној студеничкој цркви, посвећеној Мајци Божијој, природно придружује други, *мањи* храм, посвећен њеним родитељима.

Студенички скуп, рецимо и то, одржан је у навечерје значајних јубилеја – 800 година српске краљевине и 800 година аутокефалне Српске архиепископије – и он их истовремено и најављује и указује на начине истраживања, сагледавања и тумачења научних питања везаних за њих.

Одлуком да се други део скупа посвећеног Краљевој цркви одржи не само крај ње него у њој – у складном низу прожимања радних сесија скупа и манастирских богослужења – Организациони одбор омогућио је учесницима да оно што су говорили и писали о задужбини „безбројног украситеља светих цркава“ истовремено доживе и искусе у њој. На тај начин, сигурни смо, њихово разумевање и тумачење Цркве Светих Јоакима и Ане „Стефана Уроша, праунука светога Господина Симеона и унука Првовенчаног краља Стефана, сина великога краља Уроша и краља свих српских земаља и поморских“, како је Милутин назван у ктиторском натпису своје задужбине, били су надахнути и продубљени.

Драган Војводић

ПРЕДСТАВЉАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ
СВЕТИ НИКИТА КОД СКОПЉА

Монографија *Свети Никита код Скопља: задужбина краља Милутина*, коју је написао дописни члан Српске академије наука и уметности Миодраг Марковић, професор Филозофског факултета у Београду, настајала је дуго. Више од три деценије с њоме је научно растао њен писац, а с тим писцем – и захваљујући њему – сазрела је умногоне и читава наша медијевистика, нарочито у области историје уметности. Та околност подстиче на размишљање и пружа повод за различита преиспитивања. Нарочито подстицајним чини се сагледавање монографије о којој говоримо у светлу савремених домета и праваца проучавања српског средњовековља. Одмах ваља рећи да ти домети нису увек задовољавајући нити су правци вазда оправдани са становишта истинских потреба науке. Због тога је необично важно разумети у којој мери књига о Светом Никити – захваљујући својим поуздано постављеним проблемским оквирима, беспрекорној методологији у њој изложених истраживања и изузетно вредним резултатима – непогрешиво продужава и чува ону јасну, најплодотворнију линију развоја наше дисциплине, пажљиво повлачену од њених зачетака до данас. Претходно излагање академика Мирјане Живојиновић указало је на научне поставке и доприносе Марковићеве књиге у области историографије, односно историје. Нека нам буде допуштено да из назначеног угла посматрања усмеримо поглед ка

оним деловима те монографије који су посвећени архитектури и живопису, дакле уже историјскоуметничким темама. Пођимо од самог краја – од резултата.

Ни у знатно дужем излагању од овог не би било могуће побројати све научне доприносе колеге Миодрага Марковића проучавању манастира Светог Никите код Скопља. И пре појаве монографије, током тридесетак протеклих година, резултати његових истраживања битно су изменили слику о значајном и претходно нимало непознатом споменику. То је било могуће захваљујући низу Марковићевих саопштења на научним скуповима, многим објављеним студијама и расправама. Поменимо бар неколико најважнијих и најдалекосежнијих истраживачких достигнућа. Професор Марковић је први изнео веродостојне разлоге за напуштање раније широко прихваћеног датовања живописа Светог Никите у време око 1316. године. Узимајући у обзир чињеницу да у цркви нема портрета краља Милутина, као и на основу ликовних особености фресака и неколико важних програмских и иконографских цитата преузетих из зидног сликарства хиландарског католикона, Марковић је дошао до закључка – који више нико не спори – да је задужбина српског краља осликана тек око 1324. године, након што је постала метох Хиландара. Уочивши стилску једнообразност најстаријег сликарског слоја у цркви, Марковић је први посумњао и у то да је он дело двојице зографа, у шта су били уверени старији истраживачи. Они су сматрали да су се у Светом Никити као творци живописа потписали Михаило и Евтихије. Миодраг Марковић је пак показао да се белешка на штиту светог Теодора може протумачити и као потпис једног уметника – Михаила Евтихијевог. Тиме су створени услови за разрешавање недоумица везаних за атрибуисање не само живописа Светог Никите него и неколико других споменика сликарства из првих деценија XIV века. Истовремено је на основу новог датовања фресака у Светом Никити и новог одговора на питања о творцу поменутих сликарских целина омогућено знатно прихватљивије тумачење њихове стилске генезе.

Као открићима нарочито богат и по значају заиста изузетан показао се дугогодишњи, веома прилежан рад професора Марковића на прикупљању и проучавању грађе о архитектури цркве Светог Никите, а нарочито о њеном сликарству. С неупоредивом пажњом, знањем, умешношћу и истраживачким искуством у потпуности је ишчитан и први пут представљен целокупан сликарски програм храма. Препознате су при томе многе досад неидентификоване теме, прочитани су сви сачувани натписи и уверљиво су реконструисани уништени делови сликарства. На основу проширеног и продубљеног увида у грађу зидне слике детаљније су и поузданије но раније разврстане у четири хронолошке целине, настајале од XIV до XIX века. Утврђено је такође да

је творац најмлађих фресака Димитрије Дичо Крстевић, који је 1846. и 1847. године насликао и четири престоње иконе за олтарску преграду храма. Колики је значај Миодраг Марковић придавао прикупљању, преиспитивању и објављивању све доступне грађе о споменику – данас, нажалост, тако често запостављеним истраживачким задацима – показује чињеница да је првенство у књизи дао управо поглављима посвећеним грађи. Тек након њеног излагања и критичког проверавања он отпочиње с разматрањем питања која грађа покреће, посматрајући је готово увек у ширем проблемском контексту. То му је, уз ванредна знања и упућеност у сву релевантну домаћу и страну научну литературу, омогућило да пружи чврсто заснована и добро образложена програмска, иконографска и стилска тумачења, битно унапређујући познавање проучаваног споменика и померајући границе разумевања уметности што га је изнедрила. Реч је, дакле, о приступу у којем су помно сабирање и анализа грађе незаобилазан основ истраживања, али не и крајњи циљ. То сабирање и преиспитивање изворног материјала стичу оправдање тек као предуслов за ваљану интерпретацију, а она се пак никада не истрже из оквира што јој га намећу грађа, одраније познате чињенице и пажљиво одабран научни метод. Зато тамо где заиста нема услова за давање коначних одговора Марковић не прибегава натегнутим, пригодним спекулацијским конструкцијама. Чувајући научно поштење, он тренутно нерешива питања оставља отвореним, клонећи се замагљивања истраживачких видика спектакуларним а залудним хипотезама.

Овакав свој приступ грађи, то јест односу између ње и њеног тумачења, професор Марковић баштини из најбољих традиција овдашње медијевистичке школе. Из тих традиција произашла је и концепцијска основа монографије о Светом Никити, а потом и читава њена заиста класична структура. Најнепосреднију спону с поменутиим традицијама Марковићу је подарила наша драга, прерано преминула професорка Гордана Бабић. Преко ње се Марковић, као изданак, везао за стару и више него плодносну научну лозу, којој чокот чине Гојко Суботић, Војислав Ђурић, Светозар Радојчић, а у корену су јој Владимир Петковић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић. Но, није колега Марковић само „генетски“ изданак те научне лозе, која је одувек расла преданошћу, критичношћу и методолошком доследношћу. Он је и истински настављач научног прегнућа и дела којим већ више од столећа и по рађа та лоза јер је од својих претходника, осим научног приступа, прихватио и стратегијске правце истраживања. Због тога се његови доприноси сасвим природно прилажу резултатима тих давних и ближих научних предака, увећавајући нашу заједничку ризницу спознаја о историји старе српске уметности.

Неки мање даровити и вредни истраживачи, с друге стране, склони су томе да олако и хировито оспоре и одбаце резултате генерација твораца овдашње медијевистике. Одричу се они такође помно грађевних методолошких традиција и дугорочно зацртаних, научно оправданих праваца истраживања, усмерених ка кључним питањима нашег средњовековног наслеђа. Несхватљиво лако прихватају назоре средина које то наслеђе не могу да доживе као властито, то јест као темељ сопственог културног постојања. Зато његовом проучавању и приступају као сасвим мало обавезујућој интелектуалној игри, а не као мукотрпном путу ка насушној истини. Позајмљени приступи производе тако позајмљене памети. Недостатак правих истраживачких открића, оних која отварају путеве истинском развоју науке, прикрива се непрестаним помодним новотарењем у тематици и избору тачака посматрања маргиналних проблема. Тежиште се ставља на што маштовитију интерпретацију, па се критичко, често тежобно бављење грађом доживљава као сасвим ограничавајући чинилац. Оно се стога избегава, сасвим занемарује или се пак њиме манипулише ради оправдавања унапред постављених тумачења. Исто је и с подухватима било каквог темељног научног истраживања које захтева време, често деценије рада. Све је то, у крајњем, омогућило и код нас хиперпродукцију псеудонаучних списа, пуних неутемељених претпоставки и неодрживих тврдњи. Њихов број расте таквом брзином да их је немогуће пратити, а камоли све темељно научно демонтирати. Нарочиту опасност представља околност да су поменути приступи и правци, као привидно веома ослобађајући и обећавајући, примамљиви младим, још недовољно сазрелим истраживачима, наведеним на беспутна раскршћа.

Због тога књига колеге Миодрага Марковића може послужити свима, па и најмлађима међу нама, као права мера ствари и поуздан научни оријентир. Она сведочи о томе да давно а ваљано зацртани правци проучавања старе српске уметности нису у међувремену изгубили нимало од своје научне оправданости и плодовитости ако се њима крећу самопрегорни и проницљиви истраживачи, попут професора Марковића. Напротив, истрајавање на тим правцима омогућује да се сабирањем повезаних генерацијских напора умноже плодови открића и да добију дубљи смисао. Књига о Светом Никити код Скопља пружа и многе друге заиста лековите поуке. Она учи и о томе да само постојаност у дуготрајним истраживањима значајних споменика и појава може довести до трајног и далекосежног резултата. На много начина, дакле, та књига подупиरे онај стожер развоја наше дисциплине који ту дисциплину чува од фрагментовања и расипања, дајући разлог постојања и свему ономе што се рађа на научним маргинама и припада побочним правцима а иоле вреди.